

ĮVADAS

10

Pirmasis pasaulinis karas politinėms idėjoms įgyvendinti Europoje mobilizavo milijonus. Kariais tapę civiliai virto ginkluotąja jėga, įpratusia vykdyti savųjų karininkų įsakymus. Savo ruožtu karininkai, ypač karui persiritus į antrąją pusę, buvo vis giliau gramzdinami tarp nebeadekvačių politinių įsakymų ir atsakomybės už savuosius karinius, išsekintus žadėtų politinių rezultatų neduodančio karo. Dalis aukštųjų karininkų Vidurio Rytų Europoje ne tik ėmė vis labiau balansuoti ant lojalumo imperijoms ribos, bet ir patys kuo toliau, tuo labiau įsitraukė į revoliucinį politinį procesą, skirtingomis apraiškomis nuvilnijusį per didelę senojo žemyno dalį. Karo išsekintoje visuomenėje jie suvokė savo, kaip politinės ir socialinės tvarkos garantų, vaidmenį, kartu darė įtaką politikai, paremdami vieną ar kitą politinę idėją propagavusią grupuotę. Ypač ginkluotos jėgos, pasižyminčios saviorganizacine savybe, vaidmuo to meto chaotiškoje situacijoje išryškėjo revoliucijoms imperijas sužlugdžius.

Revoliucinėje valdžios transfero¹ situacijoje nemaža dalis karininkų, turėjusių karinės patirties, nors ir kamuojama santykio su savąja lojalumo priesaika, įsitraukė į su radikalių permainų lozungais Vidurio Rytų Europoje kuriamų valstybių kariuomenių organizavimą, ėmė ginti naujuosius politinius režimus ir jų projektuotas įtakos ribas kariniuose konfliktuose, kurie šiame regione dar toli gražu nesibaigė 1918 m. Pats valdžios transferų procesas ir aktyvus kariuomenių vaidmuo jame čia truko mažiausiai iki 1920–1921 m. Viena vertus, šiuo laikotarpiu buvo suvokiama, kad be kariuomenės naujieji politiniai lyderiai nepasieks tų tikslų, kurių siekiantys skelbėsi juos remiančiai visuomenei. Antra vertus, vis aktualesnė šioje situacijoje darėsi amžinoji, dar Niccolò Machiavelli plačiai aptarta, kariuomenių depolitizavimo ir jų kontroliavimo problema. Dalyje revoliucinių permainų apimto kontinento stabilizuojantis naujesiems režimams klausimas, kaip perimti kariuomenę ir ypač ambicinguosius karininkus civiliai kontrolei, tapo fundamentaliu iššūkiu. Skirtingose Vidurio Rytų Europos šalyse su tuo iššūkiu buvo susitvarkyta toli gražu nevienodai.

Šiame straipsnių rinkinyje ginkluotųjų pajėgų reikšmės politiniame procese ir ypač įvairiuose valdžios transfero bandymuose klausimas minėtame regione keliamas dviejų valstybių – Lenkijos ir Lietuvos – pavyzdžiu. Gerai žinoma, kad Vilniaus kraštas tarpukariu tapo šių šalių konflikto židiniu, kuris, nepaisant aktyvių Tautų Sąjungos pastangų, nebuvo nuslopintas. Dėl Vilniaus dviejų šalių vyriausybės formaliai nepalaikė diplomatinių santykių, o Lietuvoje būtent Lenkija tarpukariu ilgai buvo traktuojama kaip pagrindinė karinė grėsmė nacionaliniam saugumui. Tačiau

¹ Pasiselkti šį terminą mus paskatino Ch. Tilly tyrimas. Plg. TILLY, Charles. *European Revolutions, 1492–1992*. Oxford and Cambridge, MA, 1993, pp. 15–16.

Lietuvą ir Lenkiją tarpukariu „sieja“ ne vien ginčas dėl buvusios Lietuvos didžiųjų kunigaikščių rezidencijos. Naujieji politiniai režimai, revoliuciniuose 1918–1921 m. pokyčiuose įsitvirtinę šiose šalyse, abu kalbėjo apie tautos prigimtinių teisių grąžinimą, todėl abu save siejo su kadaise egzistavusiais politiniais dariniais: Lenkija skelbėsi esanti Abiejų Tautų Respublikos, Lietuva – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldėtoja. Tiesa, Lietuvoje, išskyrus gal 1863–1864 m. sukilimą, vyravo tendencija „atiduoti“ maištų, sukilimų ir kitų ginkluotų valdžios transfero bandymų kupiną XVII–XIX a. bendrą šio regiono elitų patirtį lenkams. Nepaisant to, abiejose šalyse Pirmojo pasaulinio karo ir vėlesnių karų dėl nepriklausomybės metu iškilę karininkai visuomenės akyse turėjo didelį autoritetą, abiejose būta ne vieno bandymo, pasinaudojant tuo autoritetu ir už jo stovinčia karine galia, perimti valdžią. Demokratinis eksperimentas, buksuojantis ir neatitikęs autokratiškos imperijų valdymo tradicijų, prie kurių daugelis buvo pripratę, Lenkijoje ir Lietuvoje truko viso labo iki 1926 m. Tais metais abi šalys sukrėtė kariniai perversmai, Lenkijoje gegužės mėn., o Lietuvoje gruodį „grąžinę“ į valdžią Pirmojo pasaulinio karo metais iškilusius herojus, su kurių vardais buvo siejami dviejų modernių nacionalinių valstybių kilmės mitai. Tik Lenkijoje *de facto* kontrolę perėmė karininkas – maršalas Józefas Piłsudskis, 1914 m. Habsburgų kariuomenėje Galicijoje inicijavęs Lenkų legiono kūrimą, o 1918 m. gavęs Valstybės viršininko (*Naczelnik Państwa*) statusą; Lietuvoje gi – jokios karinės patirties neturėjęs Antanas Smetona, Didžiojo karo metais Ober Ost kontroluojamoje srityje vadovavęs grupuotei, atstovavusiai lietuvių politiniams interesams, o 1919 m. paskelbtas pirmuoju Lietuvos Respublikos Prezidentu. J. Piłsudskio vaidmuo Lenkijoje ir A. Smetonos Lietuvoje toli gražu nebuvo panašūs. Jų grįžimas į valdžią 1926 m. taip pat išreiškia ginkluotos jėgos vaidmens 1918–1919 m. valdžios transfero situacijoje skirtumus: lietuvių tautiniai daliniai Rusijos kariuomenėje buvo pradėti kurti 1917 m., o jų lyderiai, ėmę grįžti į Lietuvą tik 1918 m. antrojoje pusėje, nespėjo ar nesugebėjo įgyti tiek autoriteto, kad nebūtų priversti subordinuotis jau įsitvirtinusiai Lietuvos Valstybės Tarybai, vadovaujamai A. Smetonos. Nepaisant to, panašu, kad revoliucija nei J. Piłsudskiui, nei A. Smetonai 1918–1921 m. nesibaigė. Abu jie siekė daryti didesnę politinę įtaką, nei jiems leido demokratinės santvarkos galimybės, ir abu šiam siekiui įgyvendinti naudojo savąją įtaką kariuomenei.

1926 m. perversmai Lenkijoje ir Lietuvoje, juolab J. Piłsudskio ir A. Smetonos vaidmenys juose, istoriografijoje nėra nenagrinėta tema. Tačiau šiuo leidiniu siekiama sutelkti dėmesį į bendresnį klausimą, kaip ginkluotoji jėga – institucija, kuriai vyriausybė patiki funkciją ginti šalį nuo išorės agresorių ir būti konstitucinės santvarkos stabilumo garantu – Lenkijoje ir Lietuvoje buvo pasitelkiama valstybių vidaus politikos procesuose ir kokį savarankišką vaidmenį tuose procesuose vaidino.

Šis klausimas rinkinyje plėtojamas keliais pjūviais. Leidinys pradedamas Gintauto Mažeikio tekstu apie revoliucijos sampratų kismą Vakarų kultūroje. Revoliucija – tipiška smurtinis reiškinys, kuriame dažniausiai dalyvauja ginkluotoji jėga. Konkrečius ginkluotųjų pajėgų reikšmės perimant valdžią atvejus, į kuriuos toliau gilinamasi rinkinyje, šis straipsnis įk kontekstina mintimis apie valdžios transfero reiškinio turinį, jo nuolatinės ir kintančios sudedamąsias. Antrajame skyriuje konkretūs valdžios perėmimo naudojant kariuomenę pavykę ir nepavykę atvejai nagrinėjami empiriškai. Lenkijos pavyzdžiu plačiau analizuojami du atvejai – 1919 m. nepavykęs (Waldemaro Rezmerio tekstas) ir 1926 m. pavykęs (Mareko Sioma'os tekstas) kariniai perversmai. Taip pat nagrinėjamas kariuomenės įsitraukimas į politiką ir santykiai su politikais (Lenkijos atveju tai iš dalies atskleidžia minėtasis M. Sioma'os straipsnis, Lietuvos atveju – Kęstučio Kilinsko). Trečiasis skyrius skirtas ginkluotosios jėgos vaidmeniui valdžios nepripažinimo situacijose atskleisti. Andriejus Stoliarovovas apžvelgia teisinį kariuomenės naudojimo prieš civilius reguliavimą ir aptaria konkrečius tokio panaudojimo pavyzdžius. Skyriuje nagrinėjama, kokį vaidmenį nacionalinės valstybės kariuomenė vaidino užtikrindama centrinės valdžios suverenumą regione, kurio gyventojų didelė dalis dėl lojalumo tai centrinei valdžiai laikėsi mažų mažiausiai rezervuoti. Silva Pocyte tai atskleidžia aptardama karių, paramilitarinių organizacijų ir vietinių civilių incidentus Klaipėdos krašte. Galiausiai Dainius Noreika nagrinėja kontroversiškai vertinamo 1941 m. Birželio sukilimo Lietuvoje klausimą. Vertinant kariuomenės ir politikos santykius šiame regione, neabejotinai aktualus lieka klausimas, kodėl kariuomenė Lietuvos ir Lenkijos okupacijų metu 1939–1940 m. suvaidino skirtingą vaidmenį, kodėl Lietuvoje kariuomenė, du dešimtmečius dalyvavusi politiniuose procesuose, naudojusi jėgą ir prieš civilių valdžią, ir prieš pačius civilius, 1940 m. nepasipriešino okupacijai, nepaisydama nesipriešinti nutarusios vyriausybės. Šiame kontekste Dainiaus Noreikos žvilgsnis į 1941 m. Birželio sukilimą svarbus, mat autorius atskleidžia, kaip pakartotinėje krizinėje situacijoje tarpukariu susiformavę socialiniai tinklai ir tuo metu numatyti veikimo modeliai vis dėlto suveikė.

Suprantama, kad ginkluotųjų pajėgų vaidmens politiniame procese ir konkrečiais valdžios transfero atvejais klausimai, plėtojami šiame rinkinyje, nepadengia visų aspektų ir nepretenduoja į visų klausimų analizę. Veikiau tai kelių Lietuvos ir Lenkijos autorių žvilgsniai į panašaus pobūdžio tendencijas Lietuvoje ir Lenkijoje tarpukariu, ateityje, tikime, sudarysiantys galimybę platesnei lyginamajai analizei. Tokios analizės minėtu laikotarpiu apimtis Vidurio Rytų Europoje iš tiesų būtų galima plėsti. 1934 m., pasitelkiant karines formuotes, perversmai įvyko Latvijoje ir Estijoje. Pastebimą politinį vaidmenį, civilinės valdžios iki galo nekontroliuojama, su ja įtemptus santykius palaikiusi kariuomenė vaidino ir kitose šalyse (chrestomatinis pavyzdys –

Veimaro Vokietija), o Ispanija net paniro į kruviną pilietinį karą, kai dalis kariuomenės sukilo ir pabandė perimti valdžią. Juolab šios temos analizė aktuali šiandieną, kai kariniai perversmai, sukilimai, „spalvotosios revoliucijos“, neramumai, konfliktai tarp kariuomenės ir civilinės valdžios nėra tik istorinio diskurso dalis, bet globaliu mastu lieka aktualioje XXI a. dienotvarkėje.

Vytautas Jokubauskas, Vasilijus Safronovas